

ÉRTEKEZÉSEK
A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

VII. KÖTET. VIII. SZÁM.

SALLUSTIOS ÁLLAMFORMÁI
ÉS
A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMA

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

iOlv. a II. osztálynak 1884. deczember 9-dik ülésén)

BUDAPEST, 1885.

SALLUSTIOS ALLAMFORMÁI

és

A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMA.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÖL.

(Olv. a II. osztálynak 1884. deczember 9-dik ülésén)

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája

Az államtudomány történelmi fejlődésének kritikai méltatásához óhajtok járulni egy rövid adalékkal ma, midőn a m. tisztelt Akadémiának Sallustios byzanti bölcsező államforma-elméletét bemutatom. Első pillanatra meddő tárgy, alig méltó behatóbb államtudományi búvárlatra: ámde közelebbről tekintve, gazdag az messzeható tanulságokban. Nem mintha azon légkörből, a melyben Sallustios élt, a mi korunk egyáltalán vigaszt meríthetne; de azért, mert ránk szállott művének jellegző mozzanatai következtetéseket engednek nekünk a jóval korábban élt gondolkodók elveszett könyveinek természetére, és az összehasonlító kritika világánál nagyban kitágítani ígérek azon fogalmakat, melyeket magunknak a görögök politikai irodalmának terjedelméről alkotni úgyszólván hagyományosan megszoktunk volt.

Sallustios neve alatt egy bölcséleti munka maradt fön, mely mint ilyen, már a XVII. században, s azóta is meglehetősen figyelmet ébresztett.^{x)} Foglalkoztak vele a theologok is: nem csoda, hisz szelleme oly közel jár a keresztyénségéhez. Ezért Athanasius Kircher arany-könyvecskének, aureus libellusnak nevezi azt a maga »Oedipus Aegyptiacus«-ában,²⁾ Bartholomaeus Tortollus pedig nem győzi eléggé magasztalni annak erkölcsi fenségét és igazságfejtő világosságát annyi pogány sötétség közepeit. A mű címe: *Περὶ Θεῶν καὶ κόσμου*. Az istenekről és a világegyetemről. Huszonegy fejezetre oszlik, és felöleli nemcsak a metaphysikának, theologiának és ethikának fontosabb kérdéseit, de egy egész külön kis fejezetet szentel a politikának is, a mennyiben 11-dik fejezetében az

1) Első kiadását — sajtó útján — Leó Allatius latin fordításával és Lucas Holstenius jegyzeteivel Gabr. Naudaeus eszközölte Rómában 1630.

2) Kircher: Töm. II. Oed. Aegypt. p. 172.

államformát természetével foglalkozik. Szerzője, mint ím most hallók, Sallustiosnak nevezi magát; a ránk szállott kéziratok $\Phi\acute{\iota}\lambda\acute{o}\sigma\tau\omicron\varsigma$ dízmelléknévvvel tisztelik meg, nem annyira tán, hogy súlyt fektessenek bölcselei hírnevére, mint inkább azért, hogy megkülönböztessék Sallustios Ochloidorostól, a ki szintén a byzanti korszaknak egyik nevezetessége.

De hát ki volt tulajdonkép a mi Sallustiosunk, az előtünk fekvő könyvnek, a $\text{Περὶ Θεῶν καὶ γένεσιν}$ szerzője?

Reálphilologiai bírálóink sokáig nem tudtak eligazodni: de most már, úgy látszik, fölül áll e kérdés minden tünődésen.

Nem az a Sallustios irta e könyvet, a ki a hatodik században mint erkölcsbíró sophista lön emlékezetessé, hanem az a Sallustios, a ki 362-ben eparch, 363-ban consul és Julián Apostata császár meghitt barátja volt.

Amaz, a hatodik századbéli Sallustios, a kynikosok tanfelekezetéhez tartozott; emez, a mi szerzőnk, a platonikosokéhoz. A kynikos Sallustiosról Damaskios, illetve Photios, majd Suidas és Simplikios tartottak fenn némi adatokat.¹⁾

E kútfők szerint atyja Basilides, Syriából származott, anyja, Theoklea, Emesából. Fiók eleve jogi tanulmányokkal foglalkozott, és Eunoiosnak volt tanítványa a sophistikáhan. Dicsszomja azonban Alexandriába vonta, hol több évet töltött, és mint meglehetősen öntelt bölcselelő tért vissza Athénbe. Azt olvassuk róla, hogy beutazta az egész akkor ismert világot, még pedig lábmez nélkül, gyalog, és hogy könyv nélkül tudta Demosthenesnek összes politikai beszédeit. Maga is irt beszédekét, még pedig — mint állítják — nagyon tisztult ódon nyelven. Azt azonban, hogy bölcseleti műveket is irt volna, minő az előtünk fekvő, nem olvassuk sehol.

E mű határozottan platon tanokra vall: a kynikos Sallustiosról pedig azt Írják, hogy meg akarta a platonikosok iskoláját dönteni. Szerzőnk áhíthatos kegyelettel szól a Gondviselésről, és nem ejt el szólamot, a mely csak némileg is élczelelődesi viszketegre emlékeztetne. A kynikos Sallustios, ha hihetünk kútfőinknek, maró gúnyból táplálkozott, és még az isten-tagadóknak is oly élczelekkel felelt, hogy szintén szikráztak bele

¹⁾ Photius Cod. 242. (Damasc. Vit. Isid.) Suidas v. $\Sigma\alpha\lambda\lambda\acute{o}\sigma\tau\omicron\varsigma$. $\alpha\pi\alpha\rho\iota\tau\eta\varsigma$, Ἀθηναῖος , Ζήσιος , Μακεδόνος . Simplic. in Epictet. p. 90.

az emberek szeméi. A mű, melyről szólok, előkelő ízlésű gondolkodóra vall: Basilides fia embergyűlölő volt, és úgy élt, mint egy marakodó koldus, a ki Sinope bölcsét kívánja utánozni. Suidas *ὀφθαλμοκτονοῦ*-nak nevezi őt, tehát azt akarja mondani, hogy nagyon szerette a csöcseléket szidalmazni; sőt Suidas tovább megy, és ebbeli hajlamát ephesosi Herakleitoszal hozza kapcsolatba, — nem tagadom, oly körülmény, a mely, tekintve az előttünk fekvő műnek Ítéletét a timokrátiáról, bizonyos irányban még némi sejtelmeket találna ébreszteni: ámde az előttünk fekvő mű, mint látni fogjuk, a maga gyűlöletét a timokratia iránt, részint Platouból, részint a fennálló hatalom legfőbb kezelője iránt személyes elkötelezettségéből¹⁾ meríti. Basilides fia egész életén át Platón és felekezete ellen küzdött, és természete mindenre rávitte inkább, csak nem a hízélgésre. Ha figyelmesen végig olvassuk e művet, nem titkolhatjuk magunk előtt, hogy bizonyos gyöngédség ihlete fuvall annak fejezetein keresztül. A kynikos Sallustiosnak mindenről volt fogalma, csak nem a gyöngédségről. Azt mondja felőle Damaskios, hogy szokása volt merészen beletekinteni az emberek szemébe, és azután azoknak, a kiknek szembogarában és pilláiban bizonyos tüneteket vett észre, mindezeknek nagyon is gyöngédtelenül azt szokta jósolni, hogy erőszakos halállal fognak kimúlni. Szerfölött kíméletlen és bárdolatlan lehetett ez a kynikos Sallustios: ez tűnik ki kútfőinkből. Simplikios az ő önsanyargatási viselkedéséről olyasmit jegyzett föl, a mi határos az örültséggel. Azt mondja róla, hogy izzó parazsat tett fedetlen testére, hogy megtudhassa, mennyi ideig lesz képes annak perzselő hevét kiáltani? E mű szerzője udvari ember, a kinek életvidor világnézeté kizár minden önsanyargatást. Nem kíváncsi ő fénytelt kényelemben élvezett életörömei közepeit az izzó parázs perzselő hevére: a hevélyek, melyeket a császári udvar termeinek szőnyegein vagy illattelt bizalmas fülkéiben átérez, ezen hevélyek édes mámorral töltik el őt, és engesztelékenységre hangolják az emberek gyarlóságai iránt. Nem; az előttünk fekvő munka szerzője nem lehet a kynikos Sallustios. Megértette ezt. már Pagnaninus Grauden-

¹⁾ L. alább.

tius; nyilatkozott ez érdemben az újabb kritika, és kétséget kizáró érvekkel mutatta ki, hogy e mű a két byzanti Sallustios közül nem lehet másé, mint a platonikosé.

Fogadjuk el ezt, mint bevégzett irodalomtörténeti tény, és lássuk, minő adatok állnak hát rendelkezésünkre a platonikos Sallustios¹⁾ életrajzából?

Julian Apostata császár korában virágzott. 362-beu eparcb, 363-ban consul; nagy befolyást gyakorolt ezen eszmedús uralkodóra és annak irodalmi működésére. Nem vette föl a keresztyénséget, de Tkeodoretos tanuskodása szerint, mégis megmentette azon keresztyének életét, a kiket Julian, a keresztyénségnek ezen bölcselkedő, kérlelhetetlen ellensége, keresztre akart feszíttetni.²⁾ Julian nagyra becsülte az ő barátságát. Neki ajánlotta negyedik beszédét, mely a Napnak dicsőítését foglalja magában; hozzá címizte leveleit. Ausoniusnál,³⁾ egy röpke versben van megörökítve az ő irodalmi sikere:

»Salustio plus confèrent libri tui
Quam consulatus addidit.«

Általában jelentékeny tekintélynek örvendhetett. Nemcsak Hilarius püspök, kit az egyház szentjei közé emelt, irt hozzá Dioskuros ellenében; még a Codex Theodosianusban is ott áll az ő neve, mint a kinek címéhez fontos törvények intézvék.⁴⁾

Ennyi az mindössze, a mit felőle biztosan tudunk. Valószínű, hogy a lexikographoknál némely adatok ő rá és nem a kynikosra vonatkoznak: de ezt földeríteni nem tartozhatik jelen értekezés keretébe.

¹⁾ Eunapiosnál hibásan áll *Σαλλούστιος*. Codin némely codexében DaXxiiov. Hsl. e. Sallustii Philosophi libellus de Diis et Mundo. I. C. Orellins, Türiéi, 1821.

²⁾ Theodoret. L. III., c. 11.

³⁾ Auson. Prof. Burdegal. Orelli 192.

⁴⁾ Sallustios életrajzának kibúvárlására a legbiztosabb támpontokat bizonyára a Tbeod. Cod. és Julián irodalmi hagyatéka fognak nyújthatni. L. Erudit. Benedictinor. ad Hilar. prolegomena 19.— Sallustios műve a bölcsélet történetírói és kritikusi részéről elég gyakran méltattatott; kevesbbé foglalkoztak fenjelzett politikai fejezetével az államtudomány történetének méltatói. Hsl. e. Henkel és Hildenbrand műv. Paul. Janet.: Histoire de la Science politique és Rob. v. Mohl: Gescb. der Saatsw.

Miivé, a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« 21 fejezetre oszlik. Szól az istenekről, a hitregékről, a végokról, a világegyetem természetéről, örökkévalóságáról, az észről és a lélekről; vallja a lélek halhatatlanságát, hisz a gondviselésben; értekezik az erényről és az erkölcsi rosszról, az erkölcsi rossz eredetéről, valamint arról is, hogy mért nem nyerik el a gonoszok mindjárt büntetéseket? Szól az istenek haragjáról, az áldozatokról; a lélek vándorlásáról, és művét annak hirdetésével fejezi he, hogy boldogok ez életben és a síron túl csak a jók lehetnek. B közben van egy külön fejezete, melyben az államformákról értekezik.

Bennünket a jelen értekezés keretében természetesen csakis ezen fejezet érdekelhet. Halljuk tehát, hogyan nyilatkozik az államformákról. íme a szöveg:

»Περὶ ἰσθῆτος πολιτείας καὶ ἀσθεῆτος.«

»A jó és a rossz államról.«

»Καὶ αἱ πολιτεῖαι δὲ κατὰ τὴν τριμέρειαν γίνονται τῆς φύξης.

Az államformák pedig azon háromrészűségnek felelnek meg, a melyet a lélek magában foglal, *εἰσκασι γὰρ οἱ μὲν ἀρχοντες τῷ λόγῳ, οἱ δὲ τυραννοῦνται τῷ θυμῷ, οἱ δὲ ὀλιγοὶ ταῖς ἐπιθυμίαις.* Azok, a kik uralkodnak, ugyanis, az észre vallanak, a katonák a kedélyre, a néptömegek pedig az indulatokra. *Καὶ ὅπου μὲν κατὰ λόγον πράττεται πάντα, καὶ ὁ πάντων ἀριστος ἀρχεῖ, βασιλεία γίνεσθαι* — és ugyan királyság van ott, hol minden dolgot észszerűleg hajtanak végre, és hol az uralkodik, a ki valamennyi közt a legjelesebb, — *ἔπου δὲ κατὰ λόγον τε καὶ θυμῷ πλείους ἐνὸς ἀρχουσιν, ἀριστοκρατίαν εἶναι συμβαίνει* — aristokrácia van ott, hol egynél többen nemcsak az ész, de a kedély követelményei szerint uralkodnak — *ἔπου δὲ κατὰ ἐπιθυμίαν πολιτεύονται, καὶ αἱ τιμῆι πρὸς τὰ γυρῆματα γίνονται, τυραννοῦνται ἢ τυραννίᾳ καλεῖται:* — timokrátiának pedig az oly állam nevezetik, a melyben az indulatok befolyása alatt kormányoznak, és az államhivatalok betöltéséhez a vagyonfok adja meg a képesítvényt: *ἐναντία δὲ, βασιλεία μὲν τυραννίς, ἢ μὲν γὰρ μετὰ λόγου πάντως, ἢ δὲ οὐδὲν κατὰ λόγον ποιεῖ* — ellenkezője a királyságnak a tyrannis, mert míg amaz, t. i. a királyság minden dolgát észszerűleg intézi, emez — t. i. a tyrannis — mitsem cselekszik észszerűleg — *ἀριστοκρατία δὲ ὀλιγαρχία ὅτι οὐχ οἱ ἀριστοι:*

ἀλλ' ἄλλοι κακίστε ἀρχοῦσι. — Az aristokratia ellenkezője az oligarchia, mivelhogy ebben — t. i. az oligarchiában — nem a legjobbak, hanem a csekélyszámú legrosszabbak uralkodnak; — τυραννία δὲ δημοκρατία. ὅτι οὐκ οἱ τὰς ἁρτίαι εἰσὶν ἄλλ' ὁ δῆμος κύριος ἐστὶ πάντων — végre ellenkezője a timokrátiának a demokratia, a hol — t. i. a demokrátiában — nem a vagyonnal bírók gyakorolják a felségi jogokat, hanem a nép.«

Ennyiből áll mindössze is, a mit a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« érintett fejezete az államformákról mond; vegyük hozzá azokat, a mik a tizedik fejezet végén hirdettetnek — ἴσονται δὲ αἱ μὲν ἀρεταὶ ἐκ πολιτείας ὀρθῆς, καὶ τὸν φραστήρα καλῶς καὶ παιδευθῆναι, αἱ δὲ κακίαι ἐκ τῶν ἐναντίων — az erények a helyes vagy jó államformában tenyésznek, jó nevelés és oktatás folytán, a gonosz erkölcsök pedig az ellenkezőből keletkeznek; vegyük hozzá, mondom, a tizenegyedik fejezethez még a tizedik fejezet végéről e sorokat, és előttünk áll mindaz, a mi a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου«-ban közvetlenül a politikára vonatkozik. Szegényes egy anyag biz ez; azt mondhatnék, valódi torzképe azon nagy államforma-elméleteknek, a melyeket Platónnál és Aristotelesnél olvashatni; eltekintve azon helytől, mely a nevelés és oktatás befolyását hangsúlyozza, messze alatta marad azon rövid fejtegetéseknek, kitéréseknek is, a melyeket az államformákról Herodotosnál, Thukydidesnél, Xenophonnál, Polybiosnál olvashatni.

Még sem utasíthatjuk el magunktól az alkalmat, mely az előttünk fekvő kis politikai kísérlet kritikai méltatására kínálkozik; hisz már azon körülmény, hogy e mű a byzanti korszak elmeterméke, már maga e bevégzett tény párhuzamokra ösztönözhet bennünket, szemben az ódon görög szabadságnak ugyan e szakba vágó fénytelt irodalmi hagyatékával.

Nem terjeszkedem ki az ily párhuzamok réalphilologiai készülékére: túlmenne ez azon célon, melyre jelen értekezésem törekszik; e célnak elég, ha az államtudományi kritika számára tudomásul vehetjük az eredményeket. Ezek pedig a következőkben összegezhetők.

Azon államforma-elmélet, melyet az előttünk fekvő mű fölállít, sem nem önálló, sem nem őszinte.

Nem őszinte, mert mint hallók, a királyságot, helye-

sebben monarchiát mint oly államformát állítja oda, a melynek ismérve az észszerű, még pedig a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodás, az indulatok befolyásának teljes kizárásával. Ily alapon üzni alkotmánypolitikát: ez természetesen fölfogás dolga; ámde gyanút ébreszt ez esetben az egyéni fölfogás tolmácsolójának jóhiszeműsége iránt azon ellentét, melybe ezen elmélet fölláttója ugyanazon fejezet keretén helül a demokratiát helyezi a timokrátiával. Azt mondja a timokrátiáról, hogy abban nem az ész, hanem az indulatok befolyásolják a bizonyos vagyonokkal bírók uralkodását; szerinte pedig az oly államforma, a melyben az indulatok ezt tehetik, nem lehet jó államforma, nem lehet az egyéb szerinte, mint határozottan *φασλή πολιτεία* vagyis rossz államforma, elfajult államforma. Ha már most a timokratia rossz államforma és a demokratia ellenkezője a timokrátiának, mi következhetnék ebből egyéb, mint az, hogy a demokratia nem *φασλή πολιτεία*, hanem *ὀρθή πολιτεία*, vagyis nem rossz, hanem jó államforma. Hogy illenek azonban ilyesmi össze annak fölfogásával, a ki a monarchia ismérvéül a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodást oly formán hirdeti? Hogy az előttünk fekvő mű szerzője csakugyan nem tarthatja vala a maga lelkének legtitkosabb sejtelmében a demokratiát rosszszabbnak a timokrátiánál, ez nem is fog előttünk valótlanszínűnek tetszeni, ha egy pillantást vetünk a méltattunk fejezet végsoraira. Nem foglalnak magokban e végsorok egyetlen oly kifakadásteljes megjegyzést sem a demokratiára vonatkozólag, mint a minőkkel csak imént az előzőkben a másik két *φασλή πολιτεία*-t, már t. i. a tyrannist és az oligarchiát illette volt. A demokratiáról csak egyszerűleg konstatálja, hogy oly államforma, a melyben a felségjogokat a nép gyakorolja. Mintha az oligarchiát, sőt még a timokrátiát is jobban gyűlölné, mint a demokratiát. És ez nem is lehetetlen. Emberbarátias gondolkodása e mű szerzőjének annyira föltöltő, hogy szintén közel jár az evangéliumhoz; igen, Sallustios annyira szívéen hordozza vala a gondolat- és lelkiismeretszabadságot, hogy pogány létére — mint hallók — kérve kérte Julián császárt, ne feszítesse keresztre a keresztyéneket. Másfelől a *βασιλεία*, melyet ő e könyvében oly föltétlenül magasztal, minden inkább, csak nem

oly királyság, oly monarchia, mely a törvények uralmára és a gondolat szabadságra lett volna alapítva. Hisz maga a tény, hogy kérve kellett kéri az uralkodót, hogy ne feszíttesse kesztre az állampolgárok közül azokat, a kik vallás dolgában másképp gondolkodnak, maga ezen tény bizonyára megértette Sallustiossal, hogy mennyire mentes tulajdonképen az indulatok befolyásától az ily uralkodás, melyet ő föltétlenül és minden tekintetben észszerű uralkodásnak kivan vala, legalább közzétett elméletében, tekintetni. És ha még ez sem vala elég, csak császári pártfogójának, Juliannak egyik szellemes irodalmi termékébe, a »Συμπόσιον«-ba kell vala beletekintenie, hogy a lehető legrikítóbb színekkel lássa maga előtt ecsetelve mindazon koloszszerű észszerűségeket, a melyeket az előtte élt autokrata uralkodók elkövettek volt. Ha tehát Sallustios mindezek daczára a *βασιλεια*-ról egész általánosságban ily magasztalokig nyilatkozik; ha ő még csak meg sem kíséri különböztetni, Aristoteles ¹⁾ példájára, a monarchia különféle válfajai közt: akkor, legyünk meggyőződve, nem egyébnek tulajdoníthatjuk ezen annyira megdöbbentő eljárását, mint adott helyzetével szemben az őszinteség hiányának. Igen. az ő helyzete, mint Íróé. épen nem volt független. Julián, miut hallók, magas állami hivatalokra emelte, sőt barátságának leggyöngédebb zálogaival halmozta el; saját műveiből néhányat hozzá intézett; egyik beszédét pedig épen neki ajánlotta. Ennyi fejedelmi kegygyel szemben Sallustios azután egészen elérzékenyült; tartózkodott művében a monarchia különféle válfajainak megérintésétől: mert nagyobb szolgálatot vélt tehetni császári jötevőjének, barátjának az által, ha egyszerűleg az általánosításnál marad, és a *βασιλεια*-t tekintet nélkül válfajra, térre, időre, föltétlenül magasztalja. Ne gondoljuk azonban, hogy Sallustios ezen államforma elméletét saját magából merítette.

Azon hat államforma, melyeket fölállít, ott van már Platónnál²⁾ és Aristotelesnél.³⁾ Maga az alapvető megkülön-

¹⁾ Polit. III, 9, 11. IV, 8 — 9. Hsl. szerzőnek »Polit. elemi« című művét: előszó és »Elem. der Polit.« 1 — 27,

²⁾ Plat.: Republ. I, 28, Politic. p. 427.

³⁾ Arist.: Polit. III, 5. Hasl. e. »Pol. elem« i. h. továbbá On-

böztetés az ἄρθη πολιτεία és a φαύλη πολιτεία közt legalább is oly régi, mint Platón Πολιτεία-ja (I, 45. kv. 11.). Herodot (Timon, 80. kv.) még nem ismeri azt; Aristoteles is erre alapítja a maga osztályzását, jó államformákul ismervén el a βασιλεία-t, ἀριστοκρατία-t és a censusra alapított πολιτεία-t, mint a melyek a közjót — τὸ κοινὸν συμφέρον — tartják szem előtt, és elfajult, helyesebben tán eredeti természetüktől eltérő államformákul — παρεκβάσεις — a τυραννίς-t, ὀλιγαρχία-t és δημοκρατία-t, 1) mint a melyek nem a közjót, hanem az illető uralkodó egyénnek. osztálynak vagy tömegnek egyéni javát munkálják mindenek fölött.

A τυμοκρατία, mint emlékezni fogunk, nem szerepel mint külön államforma Aristoteles »Πολιτεία«-jában, de igenis e műszóval jelzi Aristoteles a vagyonosabbak uralmának fogalmát egy másik művében, az Ἰθικά-ban. Xenophon πλουτοκρατία-ról beszél, τυμοκρατία helyett, midőn Sokrates tanát ismerteti. 2)

A legnagyobb befolyást Sallustiosnak ezen egész államforma elméletére, természetesen, Platón gyakorolta. Már maga a Τριπίεψια, a báromrészü lélekről szóló tan, melyre Sallustios államformáit alapítja, már maga ezen tan olybá tükrözi vissza byzanti bölcselelnk egész morphologiai gondolkodását, mintegy csaknem vak buzgalommal ragaszkodó tanítványnak kegyeletteljesen hirdetett szellemközösségét nyolczadfélszáz évvel az előtt élt mesterével.

Természetesen nem az a platonai tan sugárzik itt élénk, a melyet a »Πολιτεία«-ban, a »Πολιτικὸς«-ban, »Νόμος«-ban megörökítve találunk, hanem azon elmecemete, mely a neoplatonikosok burjántelt kertjében virágzott föl. Platonra³⁾ vall azonban az alapgondolat, bármennyire valljon is Sallustios egész eszmeköre sokkal inkább bölcseleti válrokonságot a Proklosék, Chalkidiosék és Plotinosék észjárását előkészítő diadocbi anyaggal, mint közvetlenül azon eszmékkal, melyeket

ekén: »Die Staatslehre des Aristoteles,« II. és II. ii. hh. — Bradley és Barthélemy Saint Hilaire: Politique d'Aristote, 140. kv. 11.

1) Polit. III, 5. 1. f.

2) Memorat). L. szerzik ->»Elein. d. Pol.« 2.

3) L. alább.

a *Τιμώου*-ban és a *Πολιτεία* negyedik könyvében ¹⁾ tárgyunkra vonatkozólag olvashatni. Tehát nem a kelet-római császárság államjogi természete fejt meg az előttünk fekvő könyv szerzőjének e sajátzerű államforma tanát, hanem saját egyéni ragaszkodása egyfelől a neoplatonikusok tanfelekezetéhez, másfelől pedig egy oly uralkodóhoz, kinek, ha nem is helyes úton járó, de mindenestre emelkedett szelleme, nagyszerű tervei és odaadásteljes barátsága Sallustioszt egészen meghatották volt. Mert hogy a byzanti korszak még magában véve nem kényszerítette a saját politikai gondolkodóit ily államforma elméletre szükségkép, ez megérthető azon fölfogásból, melyet, az államformákra vonatkozólag más byzanti politikusok tolmácsolnak. Csak Theophylaktos. byzanti szerzőt említem, a kinek a királyi nevelésről irt művében,²⁾ pl. a demokratia mint helyes,

¹⁾ Plat. Rep. VIII. és IV, p. 449, 453 sqq. ed. Henr. Steph. Proklos (I, 111 a *•Τιμαίους* illető helyéhez ezeket mondja: εἰ γὰρ ἐθελίως πάσαν μὲν τὴν πόλιν ἀνάλαβον τῷ παντὶ κόσμῳ τάττειν, οὐ γὰρ πῶς μικρὸς μὲν κόσμος ἀνθρώπων, ὀλίγῃ δὲ μικρὸς ἢ πόλις κόσμος; τίμειον δὲ εἰς δύο πάσαν κῆρην, τῆ τε ἄνω πόλει καὶ τῆ κάτω, καὶ τὴν μὲν τῷ σώματι, τὴν δὲ τῆ γενέσει προνομιῶντας πάντως ἂν εὖροις ἐνοικίαν τὴν ἀνάλαβον ἐπαὶ καὶ κατὰ τὴν εἰς τρία τοιῶν λόβῳις ἂν ἐν μὲν πόλει τὸ θετικόν, τὸ πολιτικόν, τὸ φυλακτικόν ἐν δὲ ψυχῇ, τὸ ἐπιθυμητικόν, ὃ δὲ τὰς χρείας ἐμφορῶσαι τοῦ σώματος, τὸ θυμητικόν, ὃ πᾶν τὸ τοῦ ζώου λογικτικόν ἀνατέλλειν τέτακται. ἀρραγοῦσιν τὸ ἐν ἡμῖν ἄρρον, καὶ τὸ λογικόν, ὃ φιλοσοφικόν τὸ ἐστὶ κατ' αὐσίαν καὶ βασιλικόν τῆς ὄλης ἡμῶν ζώου stb. — Hsl. e. O'halcid. p. 326.

Érdekes tudomással venni Plotinos szavait is (Ennead. IV, 4, 17: ἀλλ' οἷον ἐν πολλῇ θηρόβῳ ἐκλεχσίας ὁ ἀριστος τῶν συμβούλων εἶπεν οὐ κρατεῖ. ἀλλ' οἱ χείρωνες τῶν θηροβούλων καὶ βαιντοιν, ὃ δὲ κἀλλῆται ἔσυχῃ αὐδὲν ἔσυχθῆις, ἔσυχθῆις δὲ τῇ θηρόβῳ τῶν χειρόνων, καὶ ἐστὶν ἐν μὲν τῷ φυλοτάτῳ ἀνδρὶ τὸ κενόν, καὶ ἐκ πάντων ὃ ἀνθρώπος κατὰ πολιτείαν τινὰ φασίχῃν ἐν δὲ τῇ μέσῳ ἐν ἧ πόλει κῆρν κρείττον ἢ κρατῆσαι δημοτικῆς πολιτείας ὡς ἀρράτου αὐσης. ἐν δὲ τῇ βελτίονι, ἀριστοκρατικόν τὸ τῆς ζωῆς φάροντος ἧδῃ τὸ κενόν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῖς ἀμείωνις ἀδόντος, ἐν δὲ τῇ ἀριστῳ τῇ χωρῆζονται ἐν τῇ ἄρρον καὶ παρὰ τοῦτον εἰς τὰ ἄλλα ἢ τῆς, οἷον ἰσπῆς πόλεως αὐσης, τῆς μὲν ἄνω, τῆς δὲ τῶν κάτω, κατὰ τὸ ἄνω κοσμοποιητής. ἀλλ' ὅτι γε ἐν τῇ τοῦ παντός, ψυχῇ τὸ ἐν καὶ τ' αὐσίαν καὶ ἀριότης ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις ἄλλοις, καὶ ὃ' ὄ, εἰρηται. — Mind ebből bőven megérthetnī azon morphologiai úszjárás fegyelmezott kényszerűségét is, melynek Sallustios 11-dik fejezete ad akaratlan kifejezést. Hsl. a Zeller: Die Philosophie d. Griechen V. 1. alább.

²⁾ Theophylact.: Instit. Regia II, 6, 47 ed. Possini: ἀλλὰ γὰρ ἰσθρο καὶ μόνθων βασιλείας τύπον, ὡς οἷον τὰ τυνομώτατων, τρεῖς εἶσι πο-

azaz közhasznú államforma világíttatik meg, és csak ennek elfajulása az *δημοκρατία* azon tömeguralom, melyről Theophylaktos kárhóztatólag nyilatkozik.

Sokkal fontosabb az a tanulság, melyet a görögök politikai irodalmának terjedelmére nézve vonhatunk le az előtünk fekvő mű szerkezetéből.

Sallustios műve a maga egész tartalmában minden inkább, csaknem politikai mű; már címe »Περὶ Θεῶν καὶ νόμων« — »Az istenekről és a világegyetemről« — jelzi, hogy ez egy tervszerűleg bölcsészeti munka, lényegénél úgy, mint címénél fogva közel rokontermészetű az ódontság nagy gondolkodóinak azon elveszett vagy legfőlebb töredékekben ránk szállott műveivel, a melyek legtöbbszörre Περὶ φύσεως-, Περὶ νόμων-, Περὶ τοῦ παντός-, Περὶ τοῦ ὅλου-, Περὶ τοῦ ὄντος- és efféle címeket viseltek. E művek is átkarolták többnyire az egész világegyetemet, és egyúttal az egész erkölcsi világot, szintúgy — mint a Sallustiosé, sőt a réalphilologia már régen sejtette s rész-

καταῖον στάσεις καθολικώτερον ὢν ἢ μὲν μοναρχία καὶ ἐνομήσις καὶ βασιλεία καλεῖται. βίσις ὡσαύτως καὶ στήριγμα κατὰ τὸ ἔτυμον τοῦ ὀνόματος. ἢ δ' ἐκ πολλῶν μὲν ἀρχόντων ἐνομήσις τῶν δὲ ταύτων συντέλειται ἀριστοκρατία ταυτὴ τὸ ὄνομα. ἢ δὲ τις τοῦ δήμου πάντας συνδρομῆ πρός τὴν τῆς πολιτείας διαίτησιν ἢ δημοκρατία ἐνομήσις. ἀντικαθίσταται δὲ ταῦται; ἔσονται τρεῖς τῆς ἀξίας ἐκβαλλόμενα. καὶ τὴν μὲν βασιλείαν τυραννίς ἐνεδρόσει τὴν δ' ἀριστοκρατίαν ὀλιγαρχία (sic. τρεῖς δὲ ὡς πλεονεχίαι τινες καὶ βίαιαι τοῦς ἀρίστοις ὑπαρμένονον ἀρχαίαι. δημοκρατία δὲ ἢ δημοκρατία ὀρθὴ ἀντιπρόσωπον συγκυριέως τοῦ πλήθους συνέλευσις. ὀνομαίς τε καὶ παντοπασιν ὄτακται; — Valóban, ily tiszta, világos fogalmakat az államformákról kevés görög politikai munkában találunk megörökítve: Theophylaktosnak, ki, mint ez im közlött soraiból kitűnik, egészen higgadt tárgyilagossággal mondja el meghatározását és Ítéletét a monarchiáról. Theophylaktosnak, ki az ἀριστοκρατία-t ὡς ὀλιγαρχία-t oly ismérvekkel jellegzi, a melyek kizárnak minden kétértelműséget. Theophylaktosnak már nyelvezete is jóval tisztultabb, szabatosabb és egyúttal tartalmasabb is, mint nem egy hirnevesebb politikai gondolkodóé az ódontság fénykorából. A meghatározás, melyet a demokrátiáról ad — τὸν δήμου πάντας συνδρομῆ πρός τὴν τῆς πολιτείας διαίτησιν —

— körülményesebben és egyúttal jellegzőbben fejezi ki szavainak rövidegsége daczára is ezen államforma lényegét, úgy, a mint ez az ódon államéletben megtestesülni szokott, mint akár azon messzekiható meghatározások teszik, a melyek Aristoteles Πολιτικά-jának harmadik könyvéből az újjabkori államtudományra öröklöttek.

ben konstataha is, hogy az ódonág nagy gondolkodóinak e művei kiterjeszkedtek, többek közt, a politikára is.

Én azt hiszem, Sallustios művének kritikai méltatása oly világitásba helyezi ama nagy gondolkodók hasonló műveinek természetét, melyet az állam tudomány kritikai történeti rása többé nem ignorálhat.

Ha Sallustios ennyire tüzetesen foglalkozhatott »Az istenekről és a világegyetemről« címzett művében az államformákkal: mért ne adhatnánk hitelt azon forrásainknak, a melyek szerint a legrégebb görög bölcselők közül az úgynevezett ἄρρητοι ἄνθρωποι-ok pl. epliososi Herakleitostól le egész miletai (vagy athenei?) Archelalos koráig, és még ezen innen is, egyetlen, rendszerint Ἰσοκράτης ion tájnyelven Ἰσοκράτης-nak címzett művekben nemcsak a kosmikus ismeretkör tárgyaival, nemcsak az erkölcsi világrend kérdéseivel és mindkettőnek végokával, ha úgy tetszik, Whewell nyelvén szólva, palaitológiájával foglalkoztak, hanem közölték gondolataikat az államról, az államformákról, az alkotmányokról s törvényekről szintén?

Nem állítom én azt, hogy okunk volna különbségtétel nélkül valamennyi ódon görög bölcselőnek elveszett művében ily politikai elemeket sejtteni; eleai Zenonnak vagy samosi Melissosnak töredékeiben aligha is találunk valaha oly nyomokra, melyek ilyesmire következtetni engednének. Ámde, ha minden egyes konkrét esetet tüzetes vizsgálódásunk tárgyává teszünk, kritikánk minden további nehézség nélkül földerítheti a pozitív politikai vonatkozásokat.

És ezen nincs is igen mit csodálkozunk. A buvárlati anyagnak egyes tudományágak szerinti elkülönítése, osztályozása, földolgozása csak később kezdődik: az ódon görög ἄρρητοι ἄνθρωποι-ok szellemi élete nem ismerte még e kategóriákat, fölölette az egész anyagi mindenséget, és hozzá még az ember egész szellemvilágát, és egy nagy közös cím, Ἰσοκράτης vagy Ἰσοκράτης ἄνθρωπος alatt szokta lerakni gondolkodásának összes eredményeit. E mellett sokan amaz ódon bölcselők közül tevékeny részt vettek hazájok kormányzásában, sőt mint akragasi Empedokles, az alkotmányozásban is: mért utasítanék tehát el magunktól azon sejtelmeket, melyeket bennünk az ő politikai gondolkodásukra vonatkozólag az alexandriai korszak scho-

liastáinak, commentatoraiuak, lexikographjainak hirádsai ébresztenek? Ott van mindjárt ephesosi Herakleitos. E nagy gondolkodó az ötödik század elejéről.¹⁾ Nagyon jól értesült kütföből, alexandriai Clemeusból tudjuk,²⁾ liogy Herakleitos csakis egyetlen egy művet írt $\Pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$ (ionul $\Pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$) cím alatt, a melyben kifejtette a maga egész bölcseletét. Művének egyes töredékei határozottan politikára vonatkoznak. »Többet ér egy állampolgár, a ki jelesebb a többinél, mint tízezernyi tömeg.«³⁾ — »Nem tudják, hogy a tömeg gyarló, és a jelesek csak kevesen vannak.«⁴⁾ — »Van is nekik eszök! Vau is nekik értelmük! A tömeg dalnokaira hallgatnak és a gyülevész népet fogadják el tanító mesterükül.«⁵⁾ — »Nem tud a demokratia a legjelesb állampolgárnak sem engedelmeskedni, nem tűri a kitünőbb egyénekét.«⁶⁾ — »Kell, hogy a nép úgy küzdjön a törvényért vagy a törvény alapján, mint küzdeni szokott a bástyákon.«⁷⁾ — Ilyes és ezekhez hasonló han-

¹⁾ L. Bernays és Lassale tüzetes monogr.

²⁾ Clem. Alex. Stromat. V. 571.: $\pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$. Diog. Laert. IX. 5. 2: $\pi\epsilon\rho\iota\ \psi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$. A Μούσαι (Diog.) második ezim. $\iota\acute{o}\delta\epsilon\varsigma$ Μούσαι hist. o. Plat. Sophist. 242. D. — $\iota\acute{o}\delta\epsilon\varsigma$ Μούσαι i. h.

³⁾ Theodor. Prodr. (Hsl. o. Diog. Laert. IX, 16: $\acute{o}$ εἰς μόνον παρ' Ἡρακλείτου. εἷν ἀριστος ἤ.

⁴⁾ Frag. 71: $\acute{o}\upsilon\alpha\ \epsilon\iota\delta\acute{o}\tau\epsilon\varsigma$. $\acute{o}\tau\iota\ \pi\alpha\lambda\lambda\acute{o}\iota\ \gamma\alpha\rho\ \acute{\alpha}\lambda\epsilon\gamma\acute{o}\nu\ \acute{o}\tau\iota\ \acute{\alpha}\rho\theta\acute{o}\iota$ (Procl. Aleib. 255.

⁵⁾ Clem. Stromat. V. 576: $\tau\acute{i}\varsigma\ \gamma\acute{o}\rho\ \acute{\alpha}\rho\theta\acute{o}\nu\ (\tau\acute{o}\nu\ \pi\alpha\lambda\lambda\acute{o}\nu)\ \acute{\nu}\acute{o}\sigma\iota\varsigma\ \eta\ \psi\acute{o}\rho\acute{o}\nu\ \acute{\delta}\acute{\epsilon}\lambda\mu\acute{o}\nu\ \acute{\alpha}\rho\theta\acute{o}\tau\epsilon\varsigma\ \epsilon\pi\acute{o}\nu\tau\omega\ \kappa\acute{\alpha}\iota\ \acute{\delta}\acute{\epsilon}\delta\alpha\sigma\tau\acute{o}\lambda\acute{o}\phi\ \gamma\rho\acute{\epsilon}\nu\omega\tau\epsilon\ \acute{\sigma}\mu\lambda\lambda\acute{o}\phi$. Ezen töredéket az előzővel rendszerint egybekötve találjuk. l. m.)

⁶⁾ Strabo XIV. 1. 15. Diog. Laert. IX, 2: $\acute{\alpha}\xi\iota\omega\nu\ \epsilon\pi\epsilon\sigma\iota\omega\varsigma\ \epsilon\beta\eta\gamma\acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{o}\nu\ \acute{\alpha}\pi\acute{\alpha}\xi\iota\sigma\theta\eta\iota\omega\ \kappa\tau.$ l.

⁷⁾ Frag. 18; Clem. Stromat. IV. 478; Frag. 19: $\mu\acute{\alpha}\chi\epsilon\sigma\theta\eta\iota\omega\ \gamma\rho\acute{\gamma}\ \tau\acute{o}\nu\ \acute{\delta}\acute{\epsilon}\lambda\mu\acute{o}\nu\ \acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\ \acute{\nu}\acute{o}\mu\acute{o}\nu\ \acute{\delta}\iota\omega\varsigma\ \acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\ \tau\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\omega\varsigma$ (Diog. Laert. IX. 2). A törvények uralmának eszméje tehát e töredékben mutatkoznék a maga legrégebb irodalmi jegyzetében. Aristoteles idézi egy alkalommal Herakleitos művét a maga Πολιτικῶν-jában, és ugyan az V. könyv 9-dik fejezetében, és ugyan a tyrannokra törő összeesküvők kapcsolatában. Ámde azon szavak, melyeket Aristoteles az ephesosi bölcselőnek ajkaira ad, tisztán psychologiai apophthegmát foglalnak magokban, és így nem alkalmasak arra, hogy belőlök tárgyunkra nézve bővebb értesülést méríthessünk. — Hsl. e. Henkel D. polit. Lit. d. Griechen ill. h. és Hildenbrandt: Rechts- u. Staatsphilos. I, i. h., úgyszintén Paul Janet: «Histoire de la Science politique» ezimű műveit. — Hsl. Robert von

gok szólnak hozzánk és jutnak el töredékszerűleg — mint megtört hangok — a késő utókorra Herakleitosnak elveszett nagy művéből. Hogy ez nem ódon értelemben vett *φυσολογία*, sem nem ódon értelemben vett *θεολογία* (vagyis metaphysika), sem nem ethika, hanem valóságos politika: ezt csak az vonhatja kétségbe, a ki láthatna, de látni nem mer vagy nem akar. Pedig nemcsak Herakleitos élettörténete nyújt támpontokat mind e töredékek politikai természetének fölismerésére, midőn pl. arról értesít bennünket, hogy Herakleitos Melankomast politikai indokokból rávette, hogy tegye le a tyrannist: hanem kútfőink nyíltan vallják, hogy Herakleitos művének egyik részében határozottan politikával foglalkozott,²⁾ sőt Diodotos annyira megy, hogy Herakleitosnak egész művét lényegében az államról írottak és a *csuotokoyia*-t benne csakis példázgatási készülékül óhajtja tekintetni.³⁾ Ezen utóbbi nézet mindenesetre túlzás, de tény, hogy Herakleitos művének egy jelentékeny része — mint kútfőink sejtetik — körülbelül egy harmada, tüzetesen az állami élet kérdéseinek, tehát a politikának volt szentelve.⁴⁾ Másfelől Herakleitos azért vonatkozott

Mohi: *Gesch. d. Staatsw.* — Hogy a bölcelet reálphilologiailag iskolázott történetírói minden bámulatra méltó kritikai fáradozásaiak daczára sem igen fektettek súlyt ily kérdésekre: ez a dolog természetéből következik; kevesebb érthetők és menthetők az államtudományi irodalom történetének bűvárainál észlelhető mulasztások. Hsl. e szerzőnek: *Aristoteles' Staatsformen und die moderné Staatswissenschaft* című értekezését »Elemente der Politik < című művében, úgyszintén az előszót »Politika elemei« című művéhez.

¹⁾ Clem. Alex. *Síromat* I, 302.

²⁾ Diog. Laert. i. h. Hsl. e. »Aristoteles' Staatsformen und die moderné Staatswissenschaft« m. f. és Oncken: »Die Staatslehre des Aristoteles,« hol azonban mind e mozzanatokat épen nem látjuk figyelembe véve. — L. alább, és szerzőnek »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ Diog. Laert. i. h. Hsl. Bernays és Lassale ii. hh.

⁴⁾ Diog. Laert. i. h. I. sz. »Elem. d. Pol.« 2. — Diog. Laert. IX. 2: *διὰ τὸ ἄλλο κεκρατῆσθαι τῆ πονηρῆ πολιτείας τὴν πόλιν — τὲ ἢ κακιστοὶ θαυμάζετε; ἢ αὐ χρείτων τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ' ὑμῶν πολιτεύεσθαι;* (Plin. VII. 19.) Clem. Alex. *Strom.* V, 9: *αἱ δὲ πολλοὶ κεκράνηται ὅπως κτήνεια γαστροὶ καὶ αἰδοῖσι καὶ τοῖς αἰσχιστοῖς τῶν ἐν ἡμῖν μετρήσαντες τὴν εὐδαιμονίαν.* — Clem. *Strom.* V, 14: *νόμος καὶ βουλὴ παύεσθαι ἐνός.*

mondja, nagyon mélyen meggyökeredzett már ott a rossz államforma.

Az államtudományi irodalom történetének bűvárai egyáltalán nem fektettek eddig súlyt a politikai gondolkodásnak e kora irodalmi maradványaira: ők egyszerűleg azok után indultak, a kik vakon hisznek Aristotelesben. Miután pedig Aristotelesből olyasmit olvastak ki, mintha Stageira bölcse a Plafont megelőző időkből csak egyetlen egy politikai író ismerne, t. i. mileti Hippodamost,¹⁾ Aristoteles tekintélye által fedezve hitték a magok buvárlati kényelmeskedését, és mitsem törődtek azon irodalmi nyomokkal, a melyek a Platón előtti korszaknak más politikai íróira utalnak. Az ily kritika tartatlan.

Nem én mondom, de Barthélemy Saint Hilaire,²⁾ hogy Aristoteles nem jár el minden egyes esetben, midőn irodalmi elődeire hivatkozik, vagy legalább azokra hivatkoznia kellene, kellő jóhiszeműséggel. Igen, Barthélemy Saint Hilaire veti ezt szemére Aristotelesnek, Barthélemy Saint Hilaire, a ki pedig korunkban egyik legnagyobb bámulója a Πολιτικά szerzőjének. És ez nem fog senkit is megdöbbeníteni azon szakértő kritikusok közül, a kik emlékeznek azon incorrect vázlatra, a melyet Platón államáról nyújt Aristoteles a Πολιτικά második könyvében; Champagne, Thurot szintén fölismerték már e pontra nézve Aristoteles kritikájának fogyatkozásait, hogy ne mondjam, szándékos ferdítéseit, mint ahogy már Muretus³⁾ is kimutatta, hogy Hippodamos elméletét sem híven tükrözi vissza Aristoteles, hanem részben határozottan elferdíti azt, még

¹⁾ Már t. i. chalkedoni Phaleason és argosi Pheidonon kívül, a kik egyébiránt nem annyira írók, mint törvényhozók. L. sz. »Elem. d. Pol.« 2.

²⁾ Barthélemy St. Hilaire: Politique d'Aristote prêt'. 56, továbbá a II. 1. jegyz. és II. 3. jegyz. Az igaz, hogy Pinzger éles bírálatának jelentőségét szelídíteni törekszik a III. 3. 12-hez irt jegyzetében: »Les commentateurs, et Pinzger (p. 14.) surtout ont accusé Aristote d'erreur ou de mauvaise foi dans l'exposé des idées de Platon. On pourrait dire plutôt que la critique d'Aristote est trop sévère (!); mais il ne prête guère (!) a Platon que ce qui se trouve dans le République.«

³⁾ Var. Lect. I, 14; XV. 18. Hsl. e. Barthélemy St. Hilaire, jegyz. 85. 1.

pedig oly módon, hogy Vetterio ¹⁾ minden igyekezete daczára sem képes a csorbát helyre ütni.

Tehát még azon esetben is, ha Aristotelesből egyenesen csak azt lehetne kiolvasnunk, hogy Aristoteles csakis Hippodamost ismeri el Platón előtti görög politikai Írónak, még ezen esetben sem volna okunk e kérdésre nézve a mester szavára föltétlenül esküdni. De Aristoteles, nézetem szerint, nem is állít ilyesmit a maga *Πολιτικά*-jában. Aristoteles csak azt mondja,²⁾ hogy azok közül, kik soha magok activ részt nem vettek a közügyekben, Hippodaiuos volt az első, a ki arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet irt a legjobb állam eszményéről; vagy — más mondattani értelmezéssel — legfőlebb annyit mond, hogy Hippodainos, ámbár ő maga sohasem vett activ részt a közügyekben, mégis arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet bocsátott közre a legjobb állam eszményéről.³⁾ Ez pedig semmi esetre sem jelenti azt, hogy Aristoteles azt bizonyítaná, hogy a Platón előtti időkben csak egyetlen egy görög, Hippodainos, irt a politikáról.

És csakugyan Aristoteles, bármennyire rávitte is a maga féltékenykedése, elfogultsága vagy egyéb forrásból eredő jóhiszeműségi hiánya holmi apróbb kritikai fogásokra, mondom, Aristoteles mindezek daczára sem kockáztathatott volna ily jelentékeny fontosságú incorrectséget a maga irodalmi kritikájában. Hisz az ő *Πολιτικά*-jának uyolcz könyve, köztudomás szerint, eredetileg nyilvános előadásokra volt szánva: egész serege a tudnivágyó görögöknek hallgatta az ő nagyhírű előadásait;⁴⁾ még pedig nem csupán kevésbbé olvasott ifjak, hanem

*) Var. lect. 38. 9. Vetterio azt igyekszik kimutatni, hogy az Aristoteles által méltatott Hippodaiuos egészen más egyén, mint azon Hippodaiuos, a kiről Stobaiosnál olvashatni. Hsl. e. Önökén die Staatslehre d. Aristoteles tt. hh. Barthélemy St. Hilaire: Ce qui me semble le plus probable, c'est que Aristote a commis ici une exactitude, comme il en commit une en citant Platon. Jegyz. a 85. 1.

²⁾ Aristot. Polit. II, 5, hsl. Oncken. D. Staatslehre d. Arist, tt. hh. Robert v. Mohi: Gesch. d. Staatsw. és szerz. »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ Sajátságos, hogy Barthélemy St. Hilaire egészen mellőzi még csak megkísérlését is e kérdésnek. L. Pol. dArist., 85. és préf.

⁴⁾ L. Oncken: Gesch. d. Staatsl. d. Arist. i. h. — L. sz. Elem. d. Polit. 2. — Hasi. e. Bernays és Stahr. Aristoteleia tt. hh. - Zel-

meglett korú férfiak is, a kik bizonyára bírtak már a Platón előtti görög írókról némi tájékozottsággal. Bizonyára lehettek e nagyszámú hallgatói közt, a kik ismerték, nem mondom a pythagoreus politikusoknak, Ekphantosnak, Arehytasnak Gruppe¹⁾ által annyira megtámadott hitelességű, tüzetesen politikát tárgyaló irataikat, de bizonyára ismerhette közölkök egyik vagy másik elisi Hippiasnak, athéni Kritiasnak és abderai Demokritosnak politikai műveit. Elisi Hippias már akkor, midőn még Platón gyermek volt, athéni Kritias már akkor, midőn Platón legiólebb serdülő ifjú volt, írtak már a különböző görög államok alkotmányairól; abderai Demokritos pedig, ki 460-ban, tehát három évtizeddel előbb született Platónnál. Thmsyllos²⁾ tanuságtétele szerint, nem kevesebb, mint tizenöt tetralógiát írt, és bocsátott közre, a melyek között nem egy politikával foglalkozott.³⁾ Töredékei Mullach kiadása szerint — kezdve a 189-diktől egész a 215-dikig bezárólag, határozottan politikát tartalmaznak. »A jól kormányzott állam a legna-

ler: Die Philos. d. Griechen in ihrer gesch. Entwicklung, Arist. — Bradley, a liverpooli University College tanára Aristoteles politikájáról föltűnő mérséklettel írt művében e kérdésre szintén nem látszik súlyt fektetni.

¹⁾ Gruppé, berlini tanár, Ivosm. Syst. d. Griechen« szerzője a berlini Akadémia által megkoszorúzt»tt művében a pythagoreusok töredékeinek hitelességébe vetett hitet lerombolta ugyan e philologoknál; de annak lehetőségét, hogy már az 5-dik század pythagoreusai csakugyan írhattak oly politikai műveket, a melyekből legalább az eszmék Stobaios gyűjteményébe, bármily késő és gyarló átdolgozásban is, de csakugyan átszivároghattak. ennek lehetőségét Gruppé legkevésbé sem volt képes megczáfolni. Hsl. Zeller és Balzer i. h.

²⁾ Diog. Laert. IX, 45. kv.

³⁾ Így pl. azon könyve, melynek címe így hangzott: Περὶ τῆς πολιτείας, a mely művében minden valószínűség szerint az állam kormányzására képesítő állampolgári tulajdonokkal foglalkozott (l. az ἑπιπολιτικὴν fogalmát részben nem annyira Platónnál, mint Demosthenes és egyéb attikai szónokok beszédeiben); továbbá a Περὶ τῆς πολιτείας című, mely Aristoteles Περὶ πολιτείας-jának példájára szintén tartalmazhatott politikát; helyesebben, nem lehetetlen, hogy Aristoteles is annyival inkább érezhette magát arra indítva, hogy politikát szőjön Περὶ πολιτείας-nak címzett művébe, minthogy már jóval előtte Demokritos is ily cím alatt politikai fejtegetésekbe bocsátkozik vala.

gyobb emberi alkotás — mondja Demokritos, — benne van ebben minden; ha megmentetik ez, úgy meg vau mentve minden; ha elromlik az állam, elromlik minden.«¹⁾ — »A szabadsággal együtt jár a szólásszabadság.«²⁾ — »Az uralkodás azt illeti meg, a ki jobb.«³⁾ — »Jobb, ha az értelmetlenek mások által kormányoztatnak, mintha ők magok kormányoznak.«⁴⁾ — »A jognak és az erénynek legnagyobb osztályrészét vívja ki magának, az, ki a hivatalokat a legméltóbbakra tudja ruházni.«⁵⁾ — »A demokráciában a szegénység is annyival jobb annál az állapotnál, melyet az előkelők uralma alatt boldogságnak szoknak nevezni, mint a mennyivel jobb a szabadság a szolgaságnál.«⁶⁾ Lehet, hogy akadnak még ma is bírálók, a kik a magok transcendentalis észjárása szerint mindent látnak e nyilatkozványokban inkább, csak nem politikát. Schleiermacher és Bittér példája mutatja, hogy mi mindenre nem gondol az oly méltató, a ki az államélettel saját maga nem szokott gyakorlatilag foglalkozni; ámde vaunak Demokritos töredékei közt olyanok is, a melyek politikai természetét tán még Schleiermacher tanítványai sem lettek volna hajlandók vita tárgyává tenni, ha magokat e töredékeket kissé közelebből figyelemre méltatták volna.⁷⁾ Ilyen mindjárt azon nagyobb töredék, a melyben a különben j óraivaló tisztviselők által elkövetni szokott hivatalos hatalommal való visszaélések kérdését fejtegeti Demokri-

¹⁾ Frgm. 212: πόλις γάρ ἐν ἀγαθένῃ μεγίστη ὀρθότης ἐστὶ καὶ ἐν τούτῳ πάντα εἶναι καὶ τούτου σωζομένου πάντα σωζέσθαι, καὶ τούτου φθειρομένου τὰ πάντα διαφθείρεται. (Stob. Flor. i. h.)

²⁾ Stob. Floril. XIII. 40: οὐκ ἔστιν ἐλευθερίας παύρησις.

³⁾ Stob. Flor. XLVII. 19: φύσις τὸ ἀρχεῖν οὐκ ἔστιν τῷ κρείσσονι.

⁴⁾ Stob. Flor. XLIV. 14: κρείσσον ἀρχεσθαι τοῖσι ἀνοήτοισι ἢ ἀρχεῖν.

⁵⁾ Stob. Flor. XLVI. 45: ἀνάγκη καὶ ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μοῖραν ἢ τιμᾶς ἁξίας τῶνων.

⁶⁾ Stob. Flor. XLIII. 42: ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενήτι τῆς παρὰ τοῖσι δυνατοῖσι καλεωμένης εὐδαμονίης τισσοῦτον ἐστὶ ἀρετωτέρη, ἢ ἐν ἀριστοκρατίῃ δουλείης.

⁷⁾ Hsl. e. Bitter: Gesch. d. Philos. Hogy Eitter, a ki államtudományal egyáltalán nem, hanem philológián kívül csakis elvont bölcsészeti foglalkozott, nem mutatott ily kérdések iránt érzéket, ezen nincs mit csodálkoznunk. Ugyan ez áll Schleiermacherre nézve, ki már a politikai elméletekkel is foglalkozott ugyan, de ezt is a-priori bölcsészeti cselekedte.

fos;¹⁾ továbbá az, a melyben elítéli az oly államot, a melyben veszélyvel és anyagi megkárosodással jár részt venni a közügyek intézésében; ²⁾ van végül egy oly töredéke is, a melytől tán a legr transcendentalisabb hajlamú kritikus sem fogja elvitathatni a törvényhozási kívánalmakra való vonatkozást, és ez azon töredék, a mely ekkép hangzik: legyen fölmentve minden büntetéstől az, a ki a tolvajt vagy a rablót megöli saját kezével, vagy megöleti mások által, vagy pedig arra adja a maga szavazatát, hogy kivégeztessék. Ez³⁾ már tagadhatatlanul arra vall, hogy Demokritos a maga irodalmi munkásságában sokkal mélyebben merült bele a politika kérdéseibe, sem bog}' őt Aristoteles nagyszámú hallgatói előtt egyszerűleg mint oda nem illőt utasíthatta volna vissza a görögök politikai irodalmának kritikai történetéből. Ha tehát Aristoteles a maga *IloÁttixá-jában* Platón kora előtt csak Hippodamost, és némi kétértelműséggel legfőlebb még chalkedoni Phaleast⁴⁾ említi, mint a kik irodalmilag is megörökíteni igyekeztek politikai elméleteiket, helyesebben, a legjobb államról való eszményképeiket: akkor ebből nem az következik, hogy Hippodamos művén kívül az ódonság fénykorában görög-politikai irodalom még nem létezett, hanem csak az, hogy Aristoteles a saját művének tervrajzához képest egyáltalán nem tartotta szükségesnek

¹⁾ Stob. Flor. XLVI. 48: οὐδεμίᾳ μηχανῇ τῶ νῶν κατασκευαίσι ῥωσμή μὴ ὡς ἀδικεῖν τοὺς ἄρχοντας ἦν καὶ πάντο ἀγαθὰ εἶναι οὐδενὶ γὰρ ἄλλῃ ἔσκε ἢ ἐαυτῶ τῶν αὐτῶν ἐπ' ἐτέρους γίνεσθαι δεῖν δὲ καὶ ὡς αὐτοὶ καὶ ταῦτα καταρτίζονται ὡς ὁ μὴδὲν ἀδικεῖν ἦν καὶ πάντο, ἐπὶ τῶν τοὺς ἀδικεῖν μὴ ὡς ἐκείνοισι γίνεσθαι, ἀλλὰ τις ἢ θεομῆς ἢ τι ἄλλο ἀμυνεῖ τῶ τῶ δικαιοσ ποιέοντι. — E szó *καταρτίζονται* kapcsolatban azzal, hogy *δεῖν*, mutatja, hogy nem egyébről van itt szó, mint törvényhozási politikáról.

²⁾ Frgm. 205: τοῖσι χρηστοῖσι ὡς ξυμφέρον ἀμελέοντας τοῖσι (ταῖν) ἐαυτῶν ἀλλὰ πράσσειν κ. τ. λ.

³⁾ Stob. Flor. XLIV. 18: κτελλέτην καὶ λιχιστῆν πάντο κτείνων τις αἰθῶς ἂν εἶη, καὶ αὐτοχειρῆ καὶ κλέων καὶ ψήφισι.

⁴⁾ L. f. jegyz. Oncken: Die Staatsl. d. Arist. tt. hh. Barthélemy Saint Hilaire »projet de constitution«-t emleget Phaleas nevének, melyet némely kéziratok Philolaosnak írnak, kapcsolatában. Részemről azért nem igyekszem Phaleast e helyütt előtérbe tolni, mert korára nézve egyáltalán nincs még megállapodva a kritika; másfelől Barthélemy sincs még megcáfolva, a ki Phaleasban Aristoteles kortársát vélte fölismérhetni.

tüzetesen ráutalni a Platónnál régibb más görög politikai Írók műveire is. Hisz a réalphilologiai kritika kimutatta, hogy Aristoteles hasonlíthatatlanul több állatfajt ismert, mint a melyekről említést tesz a »Ζῴων ἱστορία«-ban; épp így megtörténhetett, hogy nagyon is ismerte mind Demokritosnak, mind más régibb bölcselőknak politikai elméleteit, de nem tartotta szükségesnek azokra hivatkozni.

Ha Pindaros ¹⁾ az epinikionok költője még a kocsiverse-nyek és pankratiastai viadalok dicsőítésének alkalmából is elmondhatta a maga nézeteit a legjobb államformáról, — ha Herodotot czélszerűnek találta művét, még a persák történetéről szóló könyvét a »Thaliét« is az által fokozni érdekébresztő jelentőségében, hogy ajkaira adott Otanesnek és társainak egy egész kis dramatizált szövegtartalmát a monarchiáról, oligarchiáról és demokratiáról: mennyivel inkább természetes, hogy a saját hazájokban majd törvényhozói, majd archoni, prostatai vagy hadvezéri tisztet viselt régibb nagy görög gondolkodók is, ha nem is önálló műveket, de legalább is önálló szakaszokat szenteltek a politikának azon gyakran egyetlen egy nagy művekben, a melyben úgyis tervszerűleg, mint már nem egyszer könyvek czíme is mutatja, az egész mindenséget át voltak ölelendők? A többé-kevesbbé tömeguralmi, közvetlen önkormányzati élet keretében nem zárkozhattak el a politikai elméletektől még az oly gondolkodók sem, a kik különben, mint más államból bevándorlóit telepedők, új hazájokban szükségkép távol állottak a közügyek gyakorlati intézésétől. Így történt ez, a mint láttuk, Herakleitossal. Így történt ez valószínűleg klazomenei Anaxagorással, és minden kétségen fölül mileti (vagy athéni?) Archelaossal is.

Anaxagoras, Perikles tanítója és barátja, Anaxagoras, a kinek tanáiból Euripides a gondolatszabadságnak annyi nemes ihletét merítette, a kitől a valódi jogegyenlőségre törekvő, s a rabszolgák szellemi tehetségei iránti, nem kevesebb mint szeuvedésteljes sorsuk iránti részvétnek annyi elemét kölcsönözte, Anaxagoras idegen volt és maradt Athénben, hol egyetlen nagy művét a »Ἰερί: φῶς αἰετῆ-τ (ion Ἰερί: φῶς αἰετῆ-τ) írta és közre-

¹⁾ Pind. ism. h., mely újabb időkben a német philologok buzgalmból egy egész kis irodalmat támasztott.

bocsátotta. Nem vett, mert nem is vehetett, részt az athéni államéletben, de azért mégis perbe fogták, nemcsak természetbuvárló működéséért, az athéni államvallással ellentétbe helyezkedő irodalmi nyilatkozványaiért, de medismos címén is, és kevésbe múlt, hogy miut persa kémet ki nem végezték. Mi adhatott okot ily fonákul gálád föltevésre? Némelyeknél tán az, hogy Klaxomenaiban született; másoknál meg az, hogy a βασιλεία-ról, a királyságról oly értelemben nyilatkozott, mely szerint magára zúdította az athéni demokratia türelmetlenebb híveit. Igaz, hogy csak egyetlen egy művet bocsátott közre, a Περὶ φύσεως-t, ezt Diogenes Laertios nagyon hiteles forrásra támaszkodva állítja,¹⁾ és ha mégis Ailianos azt mondja, hogy Anaxagoras a királyságról szóló »Περὶ βασιλείας« című könyvében ²⁾ a kincsek gyűjtéséről így meg így nyilatkozik, hogy bírjuk akkor mi ezen ellenmondást kibékíteni?

A görög bölcselek töredékeinek érdemes kiadója Mulach azt hiszi, csak az által lehet e kérdést megoldani, ha-hogy nem vonjuk ugyan kétségbe említett Περὶ βασιλείας című könyv megjelenését, de fölteszszük, hogy azon Anaxagoras, ki ezen könyvet írta, nem a φύσις, nem a klazomeni Anaxagoras volt, hanem ennek valamelyik névrokona.³⁾ Én azonban azt hiszem, Sallustios előttünk fekvő művének méltatása jobban útba igazíthat bennünket. A Περὶ βασιλείας — nézetem szerint — egyik szakaszát képezhette a »Περὶ φύσεως«-nak szintúgy, mint ahogy a »Περὶ ὁμοῦ καὶ ἑτεροῦ καὶ φυσικῆς« című fejezet Sallustiosnál szintén egyik részét képezi egy oly műnek, mely a Περὶ φύσεως-szal rokon, »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« címet visel. Hogy pedig nem áll minden analógon nélkül e föltevéssem, mutatja Zeller és Zévort példája, kik a Vitruvius által említett Anaxagoras-féle Skenographiát szintén a Περὶ φύσεως egyik szakaszául hajlandók elfogadni.⁴⁾

1) Dlog. LM ért. I, 16. Hsl. Schaübach: Fragm. Anaxag. és Zévort: Dissert. sur la vie et la doctrine d'Anaxagore 1843. Zeller I, 668.

2) Var. Hist. IV, 14: καὶ Ἀναξαγόρας ἐν τῇ περὶ βασιλείας φυσικῆς γαλεπῶν χρῆματα συναγείρεσθαι. γαλεπώτερον δὲ φυσικῶν τοῦτοις περιβέσθαι. Hsl. e. Menag. od. Dlog. L. II, 7, 75.

3) Pragm. Philos. Graec. 245: Haud dülne diversus fūit ille Anaxagoras, cujus de Regno commentationem citat Aelianus IV. 14.

4) Vitruv. de Architect. VII. praef. 11. Zeller és Zévort. ii. hh.

Politikai gondolkodónak és írónak bizonyíék Sokrates tanítója, Archelaos is. Diogenes Laertios még tán ismerte azon könyvet, melyet Tkeophrastos Archelaosról írt;¹⁾ ha ezen könyvben mi lapozhatnánk, bizonyára kiderülne a legnagyobb körülményességgel, hogy mennyire téved Zeller, midőn nemcsak azt vonja kétségbe, hogy Sokrates csakugyan Ai» chelaos tanítványa lett volna, hanem azt is, hogy Archelaos a politikával, sőt egyáltalán az ethika körébe vágó kérdésekkel komolyabban foglalkozott volna.²⁾

Diogenes Laertios³⁾ azt mondja, ἐλάττε δὲ — már t. i. Archelaos — τὰ ζῷα ἀπὸ τῆς ἰλότης γεννηθῆναι καὶ τὸ δίκαιον εἶναι καὶ τὸ ἀσχηρὸν ὡς ψῶσι. ἀλλὰ νόμιον, — hogy Archelaos azt állította, hogy az állatok az iszaból keletkeztek, és hogy a jog és jogtalanság (vagy ha tetszik, az igazságosság és igazságtalan — Schoen, az igaz, a Skenographia Írójáról szintén az állítja, hogy más Anaxagoras, nem a klazomenei műve, de számbavehető érvekkel egyáltalán nem bír előállani. (Hls. e. Zeller i. h.) — A föntebbi szert értelmmezendő, midőn Anaxagoras azt mondja, hogy »az ő hazája a csillagos ég, és hogy az ő hivatása a csillagok vizsgálása« stb. (Diog. L. II, 7; Aristot. Eudem. Eth. I, 5; Philo In Corrupt. 939; 6; Jamblich. prorept. 9; Clem. Strom. II, 416, Cic. N. D. ül, 19. stb.)

¹⁾ Diog. Laert. V, 42.

²⁾ Zeller: Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung I. 718: »Im Besonderen soll er den Ursprung von Recht und Unrecht nicht in der Natur, sondern in der Gewohnheit gesucht haben. Diese Angaben scheinen jedoch nur daraus entstanden zu sein, dass man sich den vermeintlichen Lehrer des Sokrates nicht ohne ethische Philosophie zu denken wusste, und nun die Bestätigung dieser Voraussetzung in Stellen suchte, welche ursprünglich einen anderen Sinn haben; dass Archelaos etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.«

³⁾ I. h. — Zeller: i. h. j.: »Bei Diogenes wenigstens lässt schon die auffallende Verbindung der zwei Sätze über die Entstehung der Thiere und den Ursprung des Rechts und Unrechts vermuthen, dass sich seine Aussage in letzter Beziehung nur auf dieselbe Stelle in Archelaos' Schrift gründet, wie die A. I. angeführte des falschen Origene.v Archelaos hatte in diesem Falle nur gesagt, die Menschen seien Anfangs ohne Sitte und Gesetz gewesen, und erst im Laufe der Zeit dazu gelangt, und daraus wurde von späteren die sophistische Behauptung, dass Recht und Unrecht nicht auf der Natur beruhen, gefolgert.

ság) eredete nem a természetben gyökeredzik, hanem a törvényben.«

Zeller megütöközik azon, hogy Diogenesnél az állatok eredetére, és a jog és a jogtalanság eredetére vonatkozó Archelaos-féle elméletek alap gondolatai oly szoros, minden áthidalás nélküli mondattani egybefüggésben állanak egymással, és ebből Zeller azt következteti, hogy Archelaos a maga Ἠεροφύλακος című művében korántsem bocsátkozott politikai, illetőleg ethikai kérdések tárgyalásába, hanem egyszerűleg csak annyit mondott, hogy az emberek kezdetben nem ismertek sem erkölcsöt, sem törvényt, hanem csak idővel jutottak el azok ismeretéhez, és hogy e helynek sophistai félremagyarázása folytán következtettek volna belőle oly tanokat, a melyek t. i. Archelaosra egyáltalán nem tukmálhatók.¹⁾ Zeller egyenesen kimondja, hogy az ő meggyőződése szerint azok, kik e helyet félre értették, azon föltevésből indultak ki, hogy Archelaosnak ethikával (illetve politikával) már azért is foglalkoznia kellett, mert hisz Archelaos állítólag a nagy ethikai bűvárnak. Sokratesnek tanítója volt. holott Zeller éppen ezt tagadja, hogy Archelaos Sokratesnek tanítója lett volna, tagadja pedig azon okból, mert Zeller kétségbe vonja azt, hogy Archelaos az ethikának valami jelentékeny szolgálatot tehetett volna, hisz — mint Zeller mondja — Aristoteles Archelaosnak e részben még csak nevét sem említi. »Dass Archelaus etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.« ²⁾ Bensőségteljes kegyelettel adózom ugyan

¹⁾ Ez erőlködésből kéri a törekvés Sokrates emlékének javára az eredetiségnek lehető legtöbb elemét megmenteni. Pedig Sokrates erre nem szorul; még ha Miletosban született is Archelaos, még akkor sincs mit restelnie Sokratesnek azon politikát, melynek tanfolyamában (már t. i. Archelaostól) részesült; másfelől Sokrates ethikai és politikai reformküzdelse oly nagyszerű marad, hogy fölösleges lenne ily kritikai egyengetés még az esetben is, ha nem ütköznék is oly élesen bele kütfőink tanúságtételébe.

²⁾ Zeller i. h. Hsl. e. sz. »Elem. d. Polit.« 2. — Zeller részéről e kritika annyival inkább meglep, minthogy ő oly szép tanulmányt irt: »Die Vorläufer Darwin's im Alterthum« cím alatt azon görög természetbúvárló bölcselek töredékei fölött, a kiknek, pl. Xenophane,;

részemről is Zellernek nagy búvárlati érdemei iránt, de az ily érvelés helyességét egyáltalán el nem ismerhetem. Egészen más dolog politikai kérdésekkel foglalkozni és ismét más dolog az etikának jelentékeny szolgálatot tenni.¹⁾ Másfelől, a főnebbiekután Aristoteles hallgatásából Archelaos irodalmi működésének szakias természetére nézve aligha fog érvet meríteni az oly elfogulatlan kritika, mely tudomásul vette, hogy Aristoteles Demokritos politikai fejtegetését sem említi, holott ezen bölcselőnek nemcsak politikát tartalmazó munkáit ismerjük, legalább címök szerint, de politikát tartalmazó töredékei is, mint csak imént hallók, a philologiai kritika által érintetlenül hagyva, ma is rendelkezésünkre állanak.

De vannak helyek kútfőinkben, a melyek tanúságtétele halomra dönti Zellernek egész érvelését. Sextos Empeirikos határozottan azt mondja,²⁾ hogy Archelaos nem kevesbbé foglalkozott etikával, mint a természet buvárlásával, és Diogenes Laertios³⁾ nagyon tiszta forrásból merít, midőn oly irót ir ki, a ki szerint Archelaos nemcsak a szép, azaz az erkölcsi jó és a jog vagy igazságosság fölött, de a törvények fölött is bölcselkedett — *καὶ ὑπὲρ πρῶτον νόμων καὶ ἀρχαίων καὶ θεσπίων.*

És e források tanúságtétele elég arra, hogy Archelaosban a politikai gondolkodót felismerjük.⁴⁾ Ha Sallustios egy egész külön fejezetet szentelhetett *Περὶ θείων καὶ ἀνθρώπων* című művében az államformáknak: mért ne terjeszkedhetett volna ki Archelaos is a politikára a maga »*Περὶ νόμων*«-ában?

nak, Anaximandrosnak és Empedokle'nek az állatvilág eredetére vonatkozó tanait Aristoteles szintén nem említi. — Hsl. e. szerző »The Failure of Geol. Attempts made by the Greeks és D Archiac Paléont Strat. I. App. ez. művét.

¹⁾ Archelaos bőven írhatott a törvényekről, az államintézmények keletkezéséről, fejlődéséről, relatív értékéről, a nélkül, hogy őt kellene ezért azon ethikai bölcsélet jelentékeny érdemű előbajnokául tekintelnünk, a mely ethikai bölcséletnek később Sokrates halhatatlan mestere lön.

²⁾ Ad vers. Mathem. VII, 14.

³⁾ Diog. Laert. II, 16.

⁴⁾ L. sz. »Elem. d. Polit.« 2. — Oncken: »T)ie Staatsl. des Aristoteles« című különben oly nagybecsű művében e kérdés beható tárgyalását ép úgy mellőzi, mint a Hippodamos előtti görög-politikai irodalom egyéb munkásainak kezdeményezéseit is.

Íme tehát, eltekintve; i pythagoreiosoktól, mint a kiknek Stobaios által fõntartott politikai töredékei, legalább jelen szerkezetükben, csaknem leküzdhetetlen philologiai gyanút ébreszthetnek — eltekintve mondom e töredékektõl¹⁾ — jelen rövid értekezésünk folyamában is. Hippodamosnak mint politikai írónak négy oly nagy nevû elõdét bírtuk földeríteni, mint Herakleitos, Anaxagoras, Archelaos és Demokritos: vajjon mennyire kitágíthatnék még fogalmainkat a Hippodamos elõtt élt görögök politikai irodalmáról? Ha nem lennének oly késõ, oly kritikátlan compilerokra utalva, mint Diogenes Laertios és a lexikographok, — ha kényelmesen lapozgathatnánk Theophrastosnak, phaleroni Demetriosnak vagy Aristoxenosnak elveszett műveiben,²⁾ mennyivel inkább kitágulna még az ódonság fénykorának ma már elfelejtett politikai Íróira vonatkozólag a mi látókörünk?

De bevégzem értekezésemet. A magam részérõl legalább teljesen beérem jelen alkalomból azzal, hogy Platon és Aristoteles korszakalkotó politikai műveinek irodalomtörténeti elõcsarnokában csak ennyi ódon görög politikai gondolkodót is fölismerhettem.

¹⁾ L. fõntebb. — »Elem. d. Pol.« 2. Hsl. e. Zeller értekezését it Pythagoreusokról, továbbá Baltzer tt. hh.

²⁾ Hsl. Diog. Laert. ii. hh. A »Περὶ πολιτικῆς σοφίας« címû művek, többek közt a phaleroni Demetriosé — szintén bőven tartalmazhattak oly adatokat, a melyek ha reánk szállottak volna, még jobban kitágíthatnák fogalmainkat a görög ódonság politikai irodalmának terjedelmérõl. — Hsl. e. Henkel és Hildenbrand ii. mm.